

támaszkodó tananyag sem adhat, mert az egyszer megtörténtek megismerése soha nem fejeződik be. A vázolt tartalommal és célokkal azonban a tanulók körében nő a közelmúlt vonzereje, nem tartják azt „cipelt tegnappak”. A társadalom sem fordul el a történelemtanítástól, mert fel- és elismeri annak értelmét, és *Garai Gábor* sokszor idézett sorainak szellemében kíván abból „épitkezni”:

*„Múltad csak úgy lesz hagyaték s tanulság,
ha ki tudsz belőle lépni.”*

JEGYZET

- (1) *Szebenyi Péter*: Történelemtanítás Angliában. Bp., 1989. 24-34. p.
- (2) *II. János Pál* pápa: A tudomány alázata kívánatos – Magyar Felsőoktatás 1991/4. 1. p.
- (3) *Bakonyi Péter*: Fekete oltár (120000 szó) Bp., 1989. 14. p.
- (4) *Brian James* cikkét, amely a *The Times* 1990. január 8-i számában jelent meg, ismerteteti *Fodor Mihályné* a *Határ-Szél* II. évfolyam 7. számában
- (5) *Druon Maurice*: Zeusz emlékiratai. Bp., 1967. 68-69. p.

SALLAI JÓZSEF

Magyarországi zsidók szovjet fogságban

Magyarország második világháborús embervesztése megközelíti a 900 ezer főt. A Honvédelmi Minisztérium statisztikáiból arra következtethetünk, hogy a frontokon 140 ezren veszítették életüket. De a totális háború nem kímélte a polgári lakosságot sem. A Központi Statisztikai Hivatal 1945 júniusi felmérése alapján a civil veszteség megközelíti a 60 ezret. Tehát a földi és légi harcok következtében összesen 200 ezer magyar állampolgár halt meg, az 1941-es országterület alapul véve. A második világháború minden korábbi háborút meghaladó pusztítása azonban nem a katonai veszteség rendkívül magas arányából adódik, hanem abból a tényből, hogy a harc ezúttal nemcsak hadseregek, még csak nem is országok, hanem a nemzeti szocialista ideológiának megfelelően „fajok”, illetve a sztálini terminológia szerint „bűnös nemzetek” ellen irányult. Így a veszteség nagyobb részét is a megsemmisítő kényszermunka és Gulag táborok áldozatai teszik ki.

1941 őszén került sor mintegy 15-20 ezer magyar állampolgársággal nem rendelkező zsidó Galíciába történő deportálására, és jelentős részük legyilkolására idegen hatalmak katonai, rendőri erői által. A frontokon és a megszállt keleti területeken 1944 őszéig mintegy 20 ezer főt tett ki a munkaszolgálatosok véres vesztesége (elesett, meghalt, eltűnt, beszünt, hadifogságba került).

A magyarországi zsidóság szisztematikus megsemmisítése 1944 nyarán vette kezdetét. A háború végéig közel 500 ezer zsidót szállítottak, hajtottak lengyelországi és németországi koncentrációs táborokba. Közülük megközelítőleg 360 ezren sosem tértek vissza. A nyilas-hungarista hatalomátvételt követően, illetve Budapest ostroma alatt mintegy 15 ezer zsidó veszette életét a fővárosban.

A magyarországi zsidóság tragédiája azonban nem ért véget a „felszabadulással”, hisz a fogságba esett munkaszolgálatosok még nem tértek vissza, sőt az 1945 tavaszán és nyarán Németországból hazatérő deportáltakat és a pesti gettó lakóit sem kímélő töme-

ges lefogásokkal és kiszállítással tovább növekedett a szovjet táborvilágba kerültek száma. Így kétszeres üldöztetést szenvedett a magyarországi zsidóság.

Mintegy fél évvel az 1944-es nyári deportálások után újabb tömeges elhurcolás színtere lett az ország. A Vörös Hadsereg speciális alakulatai válogatás nélkül hurcoltak el civileket, ha az előírt kényszermunkás kontingenst frontkatonákkal nem lehetett kitölteni.

Mire a szovjet fegyveres erők elérték az országhatárt, már legalább 70 ezer magyar foglyot ejtettek (1). Nagy részük 1943-ban a Don menti harcokban esett fogságba. A határ átlépése után a fogolyszedés hatalmas méreteket öltött.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a deportálás szovjet elmélete és gyakorlata több lényeges ponton is eltért a német módszerektől és elvektől. Ez utóbbi egy népcsoport, nevezetesen a zsidóság egésze ellen irányult és teljes megsemmisítését tűzte ki vélcélul. A szovjet deportálókat elsősorban a munkaerőszükséglet kielégítése sarkalta. Ők nemre, korra, vallásra való tekintet nélkül fogtak el 250-300 ezer embert a jelenlegi határok között, 40 ezret Kárpátalján és további mintegy 250 ezer személyt Németország és Ausztriai szovjet övezetében.

Az elhurcolások, fogolyszerező akciók azonban részlegesesek voltak, és nem irányultak a magyarság kiirtására. Érvényesült viszont a legfelsőbb szinten is megfogalmazott bosszú, a kollektív felelősségrevonás elve, mely közéleti személyiségek letartóztatásában és etnikai tisztogatásokban – kárpátaljai magyarok és magyarországi németek részleges elhurcolása – öltött testet.

A kontinensnyi szovjet táborvilágban, a sok milliónyi német, japán, kínai, román, olasz, szlovák, lengyel stb. fogoly között a mintegy 6-700 ezernyi Magyarországról származó civil és katona, valódi hadifogoly és átállt, munkaszolgálatos és keretlenség sorsa azonos lett.

A kétszeres megpróbáltatásnak kített magyarországi zsidók legnagyobb része munkaszolgálatosként került szovjet kézre.

A honvédelmi munkaszolgálat intézményét az 1939. évi II. törvénycikk hozta létre azok számára, akik egészségügyi, politikai, származási okok miatt honvédelmi kötelezettségüknek fegyveres szolgálattal nem tehetnek eleget. E rendelkezéssel a magyarországi zsidóság a honvédségen belül is megalázó helyzetbe került. A szolgálat diszkriminatív és büntető jellegét betetőzte *Bartha Károly* honvédelmi miniszter 1942. március 17-én kiadott rendelete, mely kimondta, hogy valamely békehadtest mozgósítása esetén a hadtest területén lévő összes zsidót be kell hívni munkasalakulatokba, melynek költségeit „a zsidóságra bármely formában kirovandó külön adóval” kell fedezni. (2)

A háború idején a zsidó munkaszolgálatosok helyzete folyamatosan romlott. Először rangjuktól, majd egyenruhájuktól fosztották meg őket, majd sárga, illetve fehér karszalag viselésére kötelezték a „lapátosokat”. A tábóri munkaszolgálatos századok mellé rendelt tiszték, tisztesekek az őrszemélyzet tagjai között nem egy antiszemita akadt, aki kegyetlenül bánt beosztottaival. A munkaszolgálatosok helyzetüket amolyan belső hadifogságnak tekintették, és a legtöbben a túlélés és a vissztérés reményében próbálták elviselni a megaláztatásokat. Nagyon kevesen voltak, akiket életösztönük szökésre sarkallt. 1941 májusában, júniusában – még a Szovjetunió elleni háború megindulása előtt – 123 munkaszolgálatos ment át a Szovjet területre. (3) Az 1941-es hadjárat megkezdésétől a doni áttörésig eltelt másfél évben az átálltak száma nagyságrendileg hasonló volt. A menekülés ezen útja egyébként rendkívül veszélyes, majdnem öngyilkossággal felérő vállalkozás volt, hisz a vöröskatonák támadóknak véelve tűz alá vették a közeledő munkaszolgálatosokat. A partizánokhoz csapódókra is további kegyetlenkedés várt, ha történetesen antiszemita, ukrán egységhez kerültek. (4)

A „lapátosok” tömeges fogságbaesésére 1943 januárjában és februárjában a 2. hadsereg védelmi vonalának összeroppanása után került sor. Magukat önként nagyon kevesen adták meg. Aki csak tudott, nyugat felé, hazafelé törekedett.

A Honvédelmi Minisztérium veszteségi alosztálya által készített, majd a háború után a békeelőkészítő munkában is felhasznált adatsorok szerint 1942 januárja és 1943 decembere között a munkaszolgálatosok összvesztése 25451 fő volt. (5) Közülük 3786-an estek el bizonyíthatóan. A sebesültek száma 1035 fő volt, míg a minden kétséget kizáróan hadifogságba esetteké 1633. Eltűntnek nyilvánítottak 19003 személyt. A katonai

szakirodalom az eltűntek felét halottnak, másik felét hadifogolynak számítja. Ezen az alapon a szovjet fogságba esett munkaszolgálatosok száma 10 ezer körül mozoghat.

Ugyancsak megbízható adatok állnak rendelkezésre az 1944-ben az 1., a 2. (erdélyi) és a 3. hadsereg keretében frontra vezényelt munkaszolgálatosok veszteségeiről. A Kárpátok előterében, valamint az ország területén lezajlott harcok során 1944. októberéig 1656-an estek el, míg 571-en megsebesültek. A hadifogságba esettek száma 1039, míg az eltűnteké 10471. (6)

Az eltűntek felét ezúttal is hadifogolynak véve összegzésül nagy bizonyossággal megállapítható, hogy 1943 őszéig mintegy 15 ezer magyarországi zsidó került szovjet kézre, pontosan meg nem mondható, mivel csak zsidókra vonatkozó számadat nem áll rendelkezésre. Ugyanakkor tény, hogy a háború utolsó hónapjaiban a honvédség lemorzsolódásakor sok munkaszolgálatos is elhagyta alakulatát. A megszököttek egy része átállt a Vörös Hadsereghez és így került fogságba, míg a többség az 1944-es nyári, majd őszi deportálások során feldúlt otthonába tartott. A „Szmers” alakulatai a szovjet bevonulás után őket ugyanúgy „begyűjtötte”, mint a civil ruhában bujkáló magyar katonákat, egyszerű polgárokat, férfiakat és nőket. Megtörtént az is, hogy nyugati fogságból szabaduló katonákkal visszatérő menekültekkel, és deportáltakkal zsúfolt Magyarországra tartó teljes vonat-szerelvényt „terítettek” el szovjet katonák a legnagyobb délkelet-európai gyűjtőtábor, Foksány felé.

Ha mindezekről az akcióról hiteles, részletes dokumentáció nem is áll rendelkezésükre, a korabeli újságok „Ki tud róla?” rovatai fel-fel villantanak egy-egy emberi tragédiát, melyek mint cseppben a tenger ezrek sorsát példázzák.

„Keresem Feldmann Géza pincért... 1945 áprilisában Mauthausenben beszéltek velem, állítólag Oroszországból üzent 1946 májusában...” (Új Élet, 1946. október 31.)

„Hazatérő Hadifoglyok! Ki tud Forgács István budapesti grafikusról, aki hazatérőben Mauthausenből orosz fogságba esett...” (Szabadság, 1947. IX. 6.)

„Tarján Árpád munkaszolgálatos... 1945 májusában Günskirhenből hazajövet orosz fogságba került...” (Hadifogoly Híradó, 1948. IX. 11.)

A szovjet táborvilágba került magyarországi zsidók összlétszámára vonatkozóan a fenti HM veszteségi alosztálya által megadott számon kívül csak töredékes információink vannak.

Az Országos Zsidó Segítő Bizottság, valamint a Magyar Zsidók Országos Tanácsa (Mazot) a családtagok bemondása alapján 8617 nevet tartalmazó listát állított össze 1946 első felében. (7) A keresők túlnyomó része budapesti volt, hisz a vidéki zsidóság nagyobb része nem élte túl a véskorszakot. Az elsősorban Pesten körözött hadifogoly tudakoló nyomtatvány „Mikor juthatott orosz fogságba?” kérdésére gyakran a következő volt a sztereotíp válasz: „Felszabadulás után az oroszok elvitték” vagy „Németországban esett szovjet fogságba.”

1946-ban a Zsidó Világkongresszus román tagozata által végrehajtott felmérés is mintegy 8 ezer észak-erdélyi munkaszolgálatos foglyot számlált. (8)

A zsidó-hadifogoly probléma statisztikai vetülete 1946-ban, 1947-ben a nyugaton megjelent munkákban is előkerült. Érdekes, hogy az európai zsidóság összveszteségét, valamint a magyarországi áldozatok számát oly nagy eltérésekkel megadó szakirodalom a foglykérdésben egységes. Egységes, de nem következetes és nem is informatív, hisz a későbbi statisztikák kiinduló pontjául szolgáló „Anglo-American Committee of Inquiry regarding the problems of European Jewry and Palestina” beszámolójában szereplő 15 ezres szám tartalma sem világos. (9) Egyrészt ismeretlen a forrás, másrészt nem derül ki, vajon a háború alatti vagy utáni magyar területre érvényes a szám. Így a későbbi publikációkban fel-felbukkanó adat a közreadó belátásától függően hol a megnagyobbodott, hol a jelenlegi területre vonatkozik. (10)

A 15 ezres szám forrásaként az általunk is használt, már ismertetett HM veszteségstatisztikák szolgálhattak, melyek talán a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság révén kerültek angol kézbe.

Ellentmondásosak a hazai zsidóság képviselőinek kiadványai, nyilatkozatai is. Sem az 1945-ben megjelentetett első veszteségi statisztikák, sem a később napvilágot látott tanulmányok a szovjet fogságba esettekkel nem foglalkoznak: A „fogság” mint veszteségi

forrás fel sem merül az első, 1945 nyarán megjelent összesítésben, a Sárga könyvben, (11) és hiányzik *Róth Siegfried* egyébként alapos munkájából is, melyet az Új Élet 1945. november 17-i száma közölt.

A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozatának Statisztikai és Tudósító Irodája által 1946-ban közzétett és minden további számítás kiindulópontját képező részletes veszteségkimutatás ugyancsak figyelmen kívül hagyja a munkaszolgálatosból, deportáltból lett oroszországi robotosokat. (12) Talán a felszabadítók iránti lojalitásból, politikai értekből hallgattak? Vagy optimizusból? – gondolván: a foglyok előbb-utóbb úgyszólván hazatérnek? Kétségtelen, ezt ígérte a magyar kormány, ezt ígérte *Rákosi és Vorosilov* marsall, a SZEB elnöke, és ebben reménykedtek a hozzátartozók is.

Zsidó foglyokra vonatkozó létszámadat – a rendelkezésünkre álló források szerint – egyszer, 1946 őszén hangzott el, illetve került kinyomtatásra, akkor, amikor az ígéretek ellenére világossá vált, hogy hosszú távra, és a nagy halandóság miatt megcsappant számú visszatérőre kell számítani.

„A Mazot (Magyar Zsidók Országos Tanácsa) VI. kerületi tagozatának gyűlésén *Szalai József* elnöki megnyitójában elmondta: „mintegy 25 ezerre tehető a zsidó hadifoglyok száma, akik közül azok, akik az Európai Oroszország területén lévő táborokban vannak, levelezhetnek hozzátartozóikkal...” – adta hírül az Új Élet 1946. október 31-i száma.

Ez a már ismertetett részadatok alapján általunk is reálisnak tartott szám kisebb módosítással más dokumentumokban is felbukkan. Annak idején nem hozták nyilvánosságra az Eichmannal való „alkuja” miatt sokat bírált, tragikus sorsú cionista vezető, *Kasztner Rezső* nürnbergi perben jegyzőkönyvbe mondott vallomását, melyben a legendás cionista vezető a vézskorszakot túlélő zsidóság száma kapcsán 30000 oroszországi foglyóról tesz említést. (13)

Az ugyancsak sok megpróbáltatást megélt, hányatott életű *Klár Zoltán*, a Mazot egykori ügyvezető elnöke nyugatra való menekülése után 1953 februárjában egyebek közt azt nyilatkozta Párizsban a National Jewish Monthly című újságnak, hogy bizonyítani tudja 30 ezer magyarországi zsidó orosz kényszermunka-táborokban bekövetkezett tragédiáját.

A szovjet fogság témakörét a vézskorszakkal, illetve a kelet-közép-európai zsidóság jelenkor-történetével foglalkozó gazdag szakirodalom nem tárta fel kimerítően. Forrásanyag pedig van, hisz a foglyotáborok túlélőinek beszámolóit három nagytekintélyű intézmény is gyűjtötte. Egykori munkaszolgálatosok által Izraelben és az Egyesült Államokban alapított MUSZ-szervezetek közreműködésével jelentős archívum jött létre a Haifai Egyetem kelet-közép-európai történelmi kutató központjában, továbbá a jeruzsálemi Yad Vashemen és a New Yorkban székelő YIVO Zsidókutató Intézetben (YIVO-Institute for Jewish Research). A tekintélyes mennyiségű visszaemlékezés ellenére eddig csak *George Bárány* amerikai kutató foglalkozott a téma jogi és politikai hátterével, kiterjesztve vizsgálódását a szovjetunióbeli zsidó foglyok egészére. (14) A kérdés magyar vonatkozásait *Randolph Brahm* professzor tanulmányozta érintőlegesen a munkaszolgálat történetének bemutatása kapcsán. (15) Minden részletezés nélkül a foglyok létszámát illetően ők is a 20 és 30 ezer közé teszik. (16)

A vézskorszakkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom csak lábjegyzetekben említi meg a foglyoproblematikát. Az európai zsidóság háború előtti és háború utáni létszámviszonyait bemutató összefoglaló táblázatok a Szovjetunióban lévő robotosokat a szülőföldtől távol lévő hontalanok (DP-k) sorában tüntetik fel. Így a németországi, ausztriai, olaszországi menekülttáborokban lévő valódi hontalanok, és a kényszermunkások, mint ha sorsuk is hasonló lenne, azonos rubrikába kerülnek. (17)

Valójában a szovjetunióbeli fogságot csak a német koncentrációs táborokkal lehet párhuzamba állítani. *Menachem Begin*, Izrael későbbi miniszterelnöke litván cionista vezetőként maga is megjárta a Gulag szigetecsoportot. 1951-ben megjelent visszaemlékezésében egy Dachaut is megjárt zsidó orvos rabtársát idézi, aki a következőképpen hasonlítja össze a német és az orosz „szisztémát”:

„A német haláltáborok és a szovjet koncentrációs táborok közti különbség egy szóban összefoglalható. Ez a szó, mely mindennél fontosabb a rab számára így hangzik: Remény. A szovjet munkatáborokban volt esély a túlélésre, a német halálgárakban nem. Persze

a legtöbb esetben az esély minimális volt, de mégis táplálta a reményt az életben maradásra..” (18)

A Szovjetunió nem csatlakozott az 1929-es genfi hadifogoly konvencióhoz, de rádiófelhívások, röplapok és a sajtó útján a szovjet hatóságok többször is kijelentették, hogy a foglyokkal annak szellemében járnak el.

Valójában a szovjetek nem akarták és nem is tudták betartani még a könnyebben teljesíthető feltételeket tartalmazó és a cári Oroszország által szorgalmazott 1907-ben megkötött Hágai hadifogoly-egyezményt sem. Kétségtelen az is, hogy a szovjet rendszeti és erőszakszervek saját állampolgáraikhoz is brutálisak voltak, így a foglyokkal való kegyetlenkedés és az ennek nyomán fellépő tömeghalál az alattvalók által megszokott, mindennapos jelenségnek számított Sztálin birodalmában.

A zsidó foglyok akkor döbbször, amikor a kihallgatók származásuk iránt érdeklődtek, és bementésük alapján fel is került személyi kartonjukra, majd adatlapjukra a jevrej-zsidó megkülönböztető bejegyzés. A Szovjetunióban a zsidóság nemzetiségnek számított, de a foglyoknak időnként lehetőségük nyílt a valós adatok elhallgatására, esetleg a már felvettettek módosítására. A munkaszolgálatosok közül sokan csehszlovák, vagy jugoszláv, majd az 1944. augusztus 23-i fordulat után román nemzetiségűnek vallották magukat, gondolván: szövetséges állam polgáraiként előbb visszajutnak szülőföldjükre. A legtöbben – nyilvánvalóan a trianoni területről származók – „magyar” nemzetiséget írtak kartonjukra és csak viszonylag kevesen vállalták a fogságban is a zsidó sorsot.

A Belügyminisztérium igazgatásához tartozó táborokban több mint 4 millió hadifoglyot tartottak nyilván, de köztük csak 10173 volt zsidó (19) nemzetiségű. Az 541530 regisztrált, a magyar hadsereg állományába tartozott fogoly közül 3998 neve mellé írták a „jevrej” bejegyzést. (20) (A szovjet statisztikákban a magyarországi gyűjtő-, a romániai átmenő táborokban, valamint szállítás közben és az érkezés utáni hónapokban meghaltak száma nem szerepel.)

A munkaszolgálatosokkal és általában a magyarországi zsidókkal való bánásmód a bementett nemzetiségtől függetlenül azonos volt a többi fogolyéval. Személyes tárgyakat tőlük is elvették, munkanormájuk is azonos volt, ugyanabba a kórházba kerültek, mint rabtartóik, és ha földi útjuk véget ért, őket is tömegsírba temették.

A zsidó kényszermunkásokból gyakran feltört a sztereotíp kérdés: „Üldözöttek vagyunk, fasiszta öreink áldozatai. Miért bántanak velünk úgy, mint ellenséggel?” A politikai tiszt válasza rendszerint ugyanaz volt: Ti is harcoltatok ellenünk, ha nem is fegyverrel, de csákánnyal és lapáttal. Ugyanolyan bűnösök vagytok, mint a katonák.” (21) A zsidó foglyok néha a következő „jó tanácsot” kapták. „Ha tényleg barátaink vagytok, nem szabad panaszkodnotok. Sőt dolgozzatok kétszer olyan keményen, mint eddig, hogy újjáépítsük szocialista hazánkat, melyet közös ellenségünk rombolt le.” (22)

A bánásmód elsősorban a konkrét körülményektől, illetve a helyi szovjet vezétől függött.

„A szovjet tiszték és hivatalos személyek magatartása, akik a munkaszolgálatos foglyul ejtésében, majd hadifogoly-táborba szállításában közreműködtek, nagy eltéréseket mutatott. Sokan közülük enyhén szólva nem kedvelték a zsidókat, és nem is nagyon akárodzott nekik észrevenni, hogy ki zsidó, ki nem, és hogy a hadifoglyok közül ki náci vagy nyilas. Másrészt viszont a tisztikarban és tisztviselői karban szép számmal lehetett olyanokat is találni, akik tudták, milyen üldözésnek voltak kitéve a zsidók a náci uralom alá került Európában... Akadtak köztük, akik maguk is zsidók voltak és beszéltek jiddisül...” (23) írja *Randolph Brahm* professzor visszaemlékezések alapján a *Magyar Holocaust* című művében. A legszerencsésebbek antifasiszta iskiókba kerültek, ahol a körülmények viszonylag kedvezőek voltak és a Vörös Hadsereg kötelékében harcolva a hazatérésre is a lehető leggyorsabban került sor. Számadatok nem állnak rendelkezésre, de a magyarországi zsidó foglyok mintegy 20-25 ezernyi összlétszámahoz képest csak nagyon kevesen (talán százan) szabadultak meg ily – nem veszélytelen – módon a légerőleltől.

A háború utáni évek egyik alapvetően fontos kül- és belpolitikai problémája a foglyok kérdése volt. A Szovjetunióban lévő mintegy 6-700 ezernyi magyar kiszabadítása és ha-

zaszállítása érdekében a magyar kormányzat szűkös lehetőségei ellenére sokat tett. *Nagy Ferenc* és a magyar küldöttség mind 1946 áprilisában a moszkvai tárgyaláson, mind a párizsi békekonferencián felvetette a foglyok ügyét, de konkrét eredményt nem sikerült elérni. Elmaradt az *Sztálin* által ígért teljes körű elbocsájtás (1946-ban csupán 18 ezren tértek vissza a Szovjetunióból) és a Magyarországgal megkötött békeszerződésbe se írtak határidőket, melyek a fogvatartó hatalmakat (gyakorlatilag csak a Szovjetuniót) kötelezték volna a hazaszállítás megkezdésére és befejezésére.

A már hazatért zsidó foglyok gondozására és a még kint lévők kiszabadítása érdekében a kormány politikájának mintegy népi támogatást nyújtva megmozdult a hazai zsidóság is. Megalakult az Országos MUSZ Szervezet, valamint a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége. De felkarolta a zsidó foglyok ügyét a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, valamint az Országos Zsidó Segítő Bizottság, továbbá a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozata és az összes hazai izraelita hitközség. A magyar zsidóság lapjában az „Új Élet”-ben rendszeresen jelentek meg hírek a fogolyügy állásáról, valamint a felkutatandó vagy már felkutatott foglyokról. Az egykori írásokból, tudósításokból kiderül, hogy sok kortársnak mennyire valóságtól elrugszkodott, téves, szinte idealizált képe volt a szovjet fogságról.

1946. október 28-án a Mazot VI. kerületi tagozatának – korábban már említett – gyűlésén *Domokos Miksa*, a pesti hitközség egyik vezetője, ki tudja, milyen forrás alapján a következőképp magyarázta a foglyok hazaszállításának elmaradását: „Mivel a hadifoglyok egy részét 1-2 évre szóló munkaszerződéssel kiadták gazdaságoknak, gyáraknak, meg kell várni ezeknek a szerződéseknek a leteltét. A magyar zsidóság hivatalos szervezetei azt az értesítést kapták, hogy azok a munkaszolgálatosok, akiknek munkaszerződése lejárt, sok esetben azért nem tudnak hazajönni, mert elfogyott a pénzük. Intézkedés történt külföldi zsidó szervezetekkel karöltve, hogy pénzhez juttassák ezeket az embereket.” (24) Vajon a munkaszerződések kapcsán az első világháborús magyarországi gyakorlat lebegett *Domokos* szeme előtt, amikoris valóban kiadták gazdaságokba az ide került orosz hadifoglyokat? A szovjet valóság teljesen más volt, hisz a foglyok kényszer munkát végeztek és szerződést nem kötöttek velük. Természetesen a hazaszállítás sem az egyéni döntésen, illetve a szükséges pénz összegyűjtésén múlt, hisz a foglyok rabok voltak, ráadásul a Szovjetunióon belül még szabad emberek sem utazhattak vonattal saját „kényük-kedvük” szerint.

Sokan a békeszerződésben reménykedtek, gondolván, annak aláírása, majd ratifikálása megnyitja a táborok kapuit. A szabadonbocsájtás valóban a magyarországi szovjet befolyás és pozíció megerősödésnek volt a függvénye.

Hiába fordultak listákkal, névjegyzékekkel a magyarországi zsidó szervezetek *Székű Gyulához*, a moszkvai magyar követhoz, a megoldás kulcsa nem az ő kezében volt. Tehetetlenségről és a hazaszállítás nehézségeiről egy 1947 januári levelében így számol be. (Szekfü a levelét „Igen tisztelt Főrabbi Úr” megszólítással kezdi, de a címzett neve nincs megemlítve.) „... A napokban másfélórás beszélgetést folytattam *Ilja Ehrenburggal* erről az ügyről, aki korábban mikor én itt voltam, Amerikában járt... Így csak most adhatam át neki a Szövetség (Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége – megjegyzés S.T.) levelét. A nehézséget abban látja, hogy a muszosok a többi magyar hadifogollyal együtt, vegyest, mint maguk is hadifoglyok kezelhetnek, s többségük minden valószínűség szerint nincs is listába véve, mint muszos, hanem csak mint magyar hadifogoly. Ily módon általában megkeresésük nagy nehézségekbe ütközik... Én itt többfelé kérdezősködtem a szovjet területen lévő munkaszolgálatosok és más magyar zsidók száma után, de persze még csak hozzávetőleges adatokat sem tudtam hallani. Itt kötelességemnek tartom felhívni szíves figyelmedet arra, hogy bármely szomorú is, de bizonyosnak látszik, hogy kevesebben fognak visszatérni, mint ahányat ma hozzátartozóik szovjet területről hazavárnak...” (25)

A foglyok szervezett tömeges hazaszállítása 1947 nyarán, a *Nagy Ferenc*-kormány puccsszerű megbuktatása után kezdődött. A politikai fordulat kieroszakolása után már nem volt szükség a foglyok további túszként való tartására, ellenkezőleg, a propaganda által Rákosi közbenjárásának tulajdonított hazatérésük a kommunisták augusztusi választási esélyeit növelte.

Amint a zsidó foglyok sorsa összefonódott a nem zsidókéval a táborokban, egyszerre került sor hazaszállításukra is.

A mintegy 6-700 ezer magyar fogolyból optimista számítások szerint is csak 400-450 ezren tértek vissza 1945 és 1956 között. A hiányzók, vagyis az áldozatok száma így 200-250 ezer. A túlélőkről pontos, név szerinti listák csak 1946 júliusától állnak rendelkezésre. Ettől az időponttól 1950 végéig 213843 fogoly érkezett haza. (26)

Az Új Magyar Központi Levéltárban (ma az Országos Levéltár része) 1989-90-ben számítógépes adatbankot hoztak létre a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság lajstromokat tartalmazó jegyzőkönyveiből. Ebből megállapították, hogy a fenti számú hazaérkező fogolytömeg 1,7 százaléka vallotta munkaszolgálatosnak magát a debreceni átvevő táborban. Ez az arányszám hozzávetőlegesen 3600 személyt takar. Ők lennének a szovjet táborvilág túlélői? Részben. Ugyanis az 1945-ben és 1946 első felében érkezettek közt is nyilván volt zsidó. Kevesen bár, de voltak, akik közvetlenül szülőföldjükre, Erdélybe érkeztek. De akár-hogy is számolunk, a 20-25 ezerre becsület zsidó fogoly nagyobb része sosem tért haza. Ők a nácizmus üldözöttjeiként lettek a szovjet kényszermunkatáborok halottai.

JEGYZET

- (1) *Stark Tamás*: Magyarország második világháborús embervesztése. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1989.
- (2) *Karsai Elek*: „Fegyvertelen álltak aknamezőkön...” Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Budapest, 1962. LVIII. p.
- (3) *Braham Randolph*: A Magyar Holocaust. Gondolat, Budapest, 1988. 259 p.
- (4) Uo.
- (5) Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL) Honvédelmi Minisztérium (továbbiakban HM) 1943. 708/el.
- (6) HL, HM 1945 47.675/cln.
- (7) HL KÜM. Moszkvai követség „H” 39.
- (8) *Warhaftig Zorah*: Unrooted. Jewish Refugees and Displaced Persons after Liberations. New York, 1946. 67. p.
- (9) Report by the Anglo-American Committee of Inquiry regarding the problems of European Jewry and Palestina. London 1946. 59. p.
- (10) *Warhaftig Zorah*: I.m. 44-45.p., valamint Jewish Yearbook 1947. London 59. p.
- (11) *Vihar Béla*: Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből. 1941-1945. O. Papel, Sao Paulo, 1945. 223-224. p.
- (12) *Lévai Jenő*: Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka, 1948. 464-469. p.
- (13) Document 61 (PS 2605) idézi: *Monneray Henry*: Persecution des Juifs dans les pays de l'est presantee a Nüremberg. Paris, 1949.
- (14) *Barany George*: Jewish Prisoners of War in the Soviet Union During World War II. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 31. Wiesbaden, 1983. 161-209 p.
- (15) *Braham Randolph*: The Hungarian Labor Service System, 1938-1945. Columbia University Press, New York 1977. 79-82. p.
- (16) *Braham Randolph*: A Magyar Holocaust. i.m. 281. p.
- (17) *Warhaftig Zorah*: I.m. 43. p. valamint: The Jews. Ed. Louis Finkelstein, New York, 1949. 293. p.
- (18) *Begin Monachem*: White Nights. London, 1951. 204-205. p.
- (19) Voenno Isztoricseszkijsz Zsurnal (Moszkva) 1990. szeptember 46. p.
- (20) Centr Hranenyijja Isztonko-dokumentalnih Kollekcij (Moszkva) MVD SzSzSzR fond 1/p o. Ole D.No. 39.
- (21) *Barany George*: I.m. 187. p.
- (22) Uo.
- (23) *Braham Randolph*: A Magyar Holocaust. i.m. 281. p.
- (24) Új Élet, 1946. október 31.
- (25) Magyar Országos Levéltár, Jelenkortörténeti Gyűjtemény XXXIII-4.
- (26) *Gerhardt Éva*: Adalékok a magyar hadifogolykérdés alakulásáról a második világháború után. Kézirat 11. p.

STARK TAMÁS